

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.07>

УДК 94(4):94(5)

СКІФИ У ЄВРОПІ

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історії європейських скіфів. У статті розглядається історія скіфів у Східній та Центральній Європі. Появу скіфів у Східній Європі можна датувати VIII ст. до н. е., коли вони вдерлися у землі кіммерійців. Як етнос скіфи формувалися у Центральній Азії. Встановлення ними контактів з еллінами можна датувати VII ст. до н. е. Експансію скіфів на Балкани та Центральну Європу можна датувати VI – V ст. до н. е. Велика Скіфія мала типовий для кочових конфедерацій поділ на крила та центр. Консолідація скіфів під владою одної династії датується серединою IV ст. до н. е. Скіфи чинили тиск на фракійців як у VI – V ст. до н. е. так і в IV ст. до н. е. Скіфські племена також мешкали в Алфьолді та мали культурний вплив на племена Центральної Європи. Неври, будіни, меланхлени, тіссагети, які були балто-слов'янськими та поволзько-фінськими племенами, також відчували сильний скіфський вплив. Часом кризи для скіфів став III ст. до н. е., коли зі сходу їх атакували сармати, а з заходу кельти та фракійці-гети. У III – II ст. до н. е. у Криму постало Пізньоскіфське царство, яке ворогувало з Боспорським царством. У II – III ст. н. е. Пізньоскіфське царство фактично було вассалом Боспорського царства. У другій половині III ст. н. е. Пізньоскіфське царство було ліквідовано аланами та готами.*

***Ключові слова:** Велика Скіфія, Пізньоскіфське царство, скіфи, кіммерійці, елліни, перси, фракійці, Боспорське царство.*

Постановка проблеми. Одним з найцікавіших періодів в історії Східної Європи є його давня історія. Історія скіфів містить безліч актуальних історичних проблем. Дискутують про час приходу скіфів у Східну Європу, їх вплив на осілих сусідів, а також питання їх політичної і соціальної історії.

Мета. Метою даної статті є дослідження історії європейських скіфів від приходу в Східну Європу до падіння Пізньоскіфського царства.

Історіографічний огляд. Історіографія історії скіфів є багатою і має величезний список літератури. В даному дослідженні ми зупинимося лише на деяких дослідженнях, особливо не заглиблюючись в археологічну літературу. Потрібно відзначити, що за радянських часів скіфська проблематика була більш популярною ніж в даний час. Серед дослідників того часу варто згадати М. Артамонова, Б. Гракова, О. Тереножкіна, І. Кукліну, А. Мелюкова, А. Хазанова, В. Мурзіна, Е. Черненко [Артамонов, 1974; Граков, 1971; Ильинская, Тереножкин, 1983; Куклина, 1985; Мелюкова, 1979; Мурзин, 1990; Рыбаков, 1979; Хазанов, 1975; Черненко, 1984]. Серед сучасних російських дослідників варто згадати В. Алексєєва,

І. Бруяко, С. Кулланду, Е. Молева [Алексеев, 2003; Бруяко, 2017; Кулланда, 2011; Молев, 2008а.; Молев, 2008б]. Потрібно відзначити розвиток скіфології в Україні. Низку важливих проблем скіфології дослідили українські науковці С. Андрух, Т. Висоцький, В. Гребенников, В. Зубар, І. Храпунов, С. Полін [Андрух, 1995; Высотская, 2003; Гребенников, 2010; Зубарь, 2002; Зубарь, 2003; Полин, 1992; Храпунов, 2007]. Серед західних скіфологів варто згадати Б. Канліффа і Т. Райс [Cunliffe, 2019; Райс, 2003].

Виклад основного матеріалу. На думку А. Удодової скіфи походили з Центральної Азії з району між Амудар'єю і Узбою. І. Кукліна пов'язувала зі скіфами пам'ятку Аржан у Туві. На думку О. Тереножкіна скіфам у Східній Європі передувала культура Черногоровки-Новочеркаська, яка співставляється з історичними кіммерійцями. М. Артамонов і Б. Граков зіставляли скіфів з носіями зрубної культури. А. Лесков вважав кіммерійцями чорногоровців, а скіфами носіїв пам'яток новочеркаського типу. Їх спільною основою була зрубна культура. Д. Раєвський відзначав в етногенезі скіфів місцевий кіммерійський компонент та обґрунтовував думку про те, що царські скіфи прийшли зі сходу. Б. Граков вважав, що правлячі племена скіфів прийшли з Волги і були нащадками носіїв зрубної культури. Д. Раєвський також бачив в скіфах мігрантів з Поволжя. А. Тереножкін вважав, що скіфська культура склалася дещо раніше VII ст. до н. е. в Центральній Азії. І. Кукліна вважала батьківщиною скіфів Алтай і Тянь-Шань. Через Амудар'ю і Сирдар'ю вони прийшли на Іранське нагір'я і Південний Кавказ. Проте І. П'янков вказує, що скіфи з Центральної Азії пройшли через Поволжя і Північний Кавказ. Е. Грантової відзначав, що іраномовне населення жило в Східній Європі і в арійський період. В. Мурзін вважає за можливе вважати часом складання скіфського етносу VII ст. до н. е.. Скіфи включили в себе передскіфську культуру кіммерійців. В епоху походів скіфів на Передню Азію і Анатолію скіфські пам'ятки концентрувалися на Ставрополлі, Карачаєво-Черкесії, Північної Осетії, Чечні, Інгушетії. Скіфи проникали на Південний Кавказ через кавказькі перевали. З походами на Передню Азію можна пов'язати пам'ятки південнокавказького походження в східноєвропейських степах. Пам'ятки скіфів в Східній Європі в VII ст. до н. е. були порівняно нечисленні. Основна їх маса перебувала на Кавказі. Після закінчення переднеазійських та анатолійських походів скіфи розселяються на широких просторах Східної Європи. Вони займають степові і лісостепові простори до Дністра. Ранньоскіфський період історії Східної Європи можна датувати VIII / VII – рубежем VII / VI ст. до н. е. В. Іллінська та А. Тереножкін датували скіфську архаїку VII / VI ст. до н. е. В. Алексеев вважав часом появи скіфів у Східній Європі період кінця VIII ст. до н. е. – 680 р. до н. е. А. Ерліх вважав, що ранньоскіфської тріада сформувалася у носіїв типу Новочеркаського скарбу VIII ст. до н. е. Культурний комплекс характерний для скіфів сформувався в Східній Європі в VII ст. до н. е. [Удодова, 2018, с. 83-91; Мурзин, 1990, с. 3-80; Алексеев, 2003, с. 16-27, 38-72].

Східноєвропейські скіфи згадуються в ахеменідських джерелах як сака-парадарайя. Античні джерела їх називають царськими скіфами. Часом встановлення греко-скіфських контактів були 590 – 570-х рр. до н. е. В середині – другій половині VI ст. до н. е. скіфи здійснювали напади на грецькі поселення. Перси під час своєї експансії в останній чверті VI ст. до н. е. завоювали Фракію. Морська експедиція

Аріарамна досягла Керченської протоки і перси спустошили околиці скіфських кочів'їв в Криму. В. Латишев датував похід Дарія на Скіфію 512 р. до н. е. Б. Граков дотримувався тієї ж думки. Пізніше він переосмислив це і датував похід 514 р. до н. е. 514 – 513 рр. до н. е. датували цей похід А. Тереножкін і В. Іллінська. В. Блаватський відносив похід до 513 р. до н. е. К. Мазетті датував похід 515 р. до н. е. А. Шахбазі датував скіфську кампанію періодом між 514 і 511 рр. до н. е. А. Єдаков припускав, що часом походу був період між 518 і 510 рр. до н. е. Д. Ботева-Боянова вважала часом цієї події 512 р. до н. е. В. Струве брав датування походу Дарія 514 р. до н. е. Запропоновану ним гіпотезу прийняли М. Артамонов, І. Яценко, К. Смірнов, Б. Рибаків. М. Ростовцев та М. Артамонов припускали, що метою походу було встановлення контролю над еллінськими містами Північного Причорномор'я. С. Толстов та Б. Граков вважали, що перси хотіли підкорити скіфів. М. Артамонов і А. Хазанов вважали, що події війни розгорталися на теренах Буджацького степу і були дуже критичні до розповіді Геродота. Б. Граков вважав, що військо персів досягло простору між Дністром і Південним Бугом. Б. Рибаків же вважав, що перси дійшли до району сучасного Бердянська. Пізніше цю його думку поділяв Є. Черненко, який також припустив, що перси здійснили рейд на Гелон. Військо скіфів очолювалося Іданфірсом, Скопасісом, Таксакісом. Є. Черненко вважав головним скіфським царем Іданфірса, а Л. Клейн – Скіфарба. В цьому поході перси зазнали поразки. У поході на скіфів взяли участь фракійці, що ускладнило їх відносини зі скіфами. Після того як Дарій повернувся в Азію, скіфи в своєму поході дійшли до Херсонеса Фракійського в 496 р. до н. е., вибивши персів з Фракії. Як провалився похід Кіра на массагетів, так зазнав краху і похід Дарія на скіфів. Стосовно розселення фракійців, то агафірси жили в Трансильванії на річці Муреш, а гети – між родопських горами і Дунаєм. На агафірсів впливали іранці. М. Артамонов сумнівався у фракійськості агафірсів. В Європі було кілька осередків поширення скіфських речей – трансильванське, північно-угорське та нижньодунайське. В Угорщині скіфи були не першими кочівниками. До них проникли арії, яких можна зіставити з носіями ямної культури, а також носії культури Мезочат, яку можна ототожнити з історичними кіммерійцями. В Угорщині і Трансильванії знайдено близько 120 скіфських могильників. Ці могильники сконцентровані в Південній Словаччині, на території Дунайського Лівобережжя та басейнах річок Кереш і Муреш. Скіфи здійснювали вплив на землі іллірійців, що перебували у межах сучасних Хорватії та Паннонії на території Дунайського Правобережжя. Це пам'ятки групи Векерзуг. Пам'ятки цієї культури відчували скіфський вплив. Потрібно відзначити, що скіфський вплив відчувався навіть у Норіці, де жили кельти. Царські скіфи тісно контактували з Одриським царством, тому скіфські знахідки були знайдені в Гаршіново. В Угорщині скіфські знахідки виявлені у Зольдхоломпусті й Тапіосентмартоні. Найбільш західна пам'ятка це Феттерсфельд поблизу сучасного Берліна. Скіфський звіриний стиль вплинув на мистецтво фракійських племен. У 480-х рр. до н. е. еллінський Німфей перетворився в опорний пункт скіфів. Скіфи здійснювали набіги на сіндів на Кубані. Також скіфи тиснули на боспорських царів Археанактидів. Сходження на престол Спартокидів у Боспорі в третій чверті V ст. до н. е. призвело до зменшення скіфської небезпеки, так як елліни консолідувалися перед загрозою з боку кочівників. Скіфська правляча династія залишила після себе царські кургани. За царя Атея

в IV ст. до н. е. скіфи здійснили експансію в Добруджу. У 334 р. до н. е. Олександр Македонський переміг трибаллів і вийшов до Дунаю. Він навіть переправився на лівий берег річки. Розвивати експансію македонян в 331 р. до н. е. був направлений Зопріон, який, пройшовши землями гетів та скіфів, вийшов до Ольвії. У 313 р. до н. е. калатійці в союзі з фракійцями і скіфами вигнали з західнопонтійських міст македонян. Лісімах відновив свою владу тільки в 306 – 305 рр. до н. е. У 292 р. до н. е. Лісімах спробував вдертися до Скіфії, але був розбитий гетським царем Дромміхетом. Потрібно сказати, що Нижній Дунай був регіоном взаємодії фракійського і скіфського культурних просторів. На думку В. Пирвана напередодні експансії скіфів землі до Дністра були заселені фракійським племенем гетів. Вони лише в V ст. до н. е. були потіснені скіфами. К. Йорданов вказує, що з VI ст. до н. е. в регіоні складається синкретична скіфо-фракійська культура. С. Андрух вказує, що фракійці проживали в лісостеповій Молдові, а знахідки фракійських пам'яток в Буджацькому степу поодинокі. Втім і скіфи в цьому регіоні в VI ст. до н. е. були відносно нечисленні. На рубежі VI – V ст. до н. е. відбувається консолідація скіфів і формування їх центру в Нижньому Подніпров'ї та Криму. Період 496 – 480 рр. до н. е. став добою скіфської експансії. Скіфський цар Аріапейт та Одриський цар Терес в 480 р. до н. е. уклали династичний шлюб, який закріпив мир між народами. Зустрівши опір одріссів, скіфи спрямували свою активність у землі агафірсів. Однак Аріапейт загинув від руки агафірського царя Спаргапіфа близько 460 р. до н. е. Під час воєн з фракійцями скіфи здійснювали напади і на еллінські поселення біля Дністра, на яких тимчасово припинилося життя. Над Ольвією був встановлений скіфський протекторат. У місті карбувалися монети з ім'ям скіфського царя Емінака. Цар Скіл правив в 460 – 440 рр. до н. е. У другій чверті V ст. до н. е. карбувалися монети скіфського царя Скіла. Правитель мав намір створити в Ніконії власний центр, але став жертвою інтриг ольвіюполітів і свого брата Октамасада в середині V ст. до н. е. Рятуючи своє життя, Скіл утік до Фракії. Октамасад і його брат Орік правили пізніше 440 – 439 рр. до н. е. Фуکیدід вказував, що скіфи перевершували за силою одріссів. Однак відсутність єдиної влади над скіфами сприяла тому, що наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. владу скіфів скинули з себе нижньодунайські та нижньодністровські еллінські міста. А. Мелюкова відзначала, що в VI – V ст. до н. е. західним кордоном скіфів був Прут, а в IV – III ст. до н. е. ним став Дністер. У пониззі Дністра в IV – III ст. до н. е. з'явилися змішані еллінсько-скіфські поселення, а скіфи налагодили тісний зв'язок з місцевими еллінськими містами. Також активними були зв'язки з гетами. Ранньогетські пам'ятки демонструють значний скіфський вплив на кінську зброю та озброєння гетів. У свою чергу, в Подністров'ї у IV – III ст. до н. е. гетський посуд домінував над скіфськими. З кінця V – початку IV ст. до н. е. скіфське суспільство входить в період свого розквіту. Цар Атей в середині IV ст. до н. е. об'єднав усіх скіфів. Часом його правління вважають середину IV ст. до н. е. Близько 357 р. до н. е. вмирає Одриський цар Котіс. Скіфи Атея вдерлися до Добруджі та потіснили гетів. У низці гетських поселень зафіксована скіфська кераміка. Поселення Лібістос, Зігер і Рокоби були засновані скіфами. Скіфи конфліктують з фракійцями в Північній Добруджі і на північному сході Мунтенії. У 346 р. до н. е. Атей почав карбувати власну монету. У 339 р. до н. е. скіфи Атея воювали з македонянами Філіпа II під Фатеями. У 331 і 313 рр. до н. е. скіфи продовжували становити небезпеку для македонської влади над

Фракією. Наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. скіфи витісняються з Буджацького степу експансією гетів під керівництвом Дроміхета. Після його смерті скіфи знову проникають в Добруджу. У Криму в 329 – 328 рр. до н. е. скіфи воювали проти боспорського царя Перісада. У 309 р. скіфські найманці брали участь в міжусобній війні в Боспорі на стороні Сатира II. У II ст. до н. е. – III ст. до н. е. в Криму існувало Пізньоскіфське царство. Ним правила династія, яка раніше правила у Великій Скіфії. Для Пізньоскіфського царства характерним стало осідання кочівників. На річці Салгир було засновано городище Керменчик. Його можна ототожнити в Неаполем Скіфським. У 170 – 150 рр. до н. е. Кримською Скіфією правив цар Аргот. Він був відомий як чоловік боспорської цариці Камассарії. Близько 135 – 130 рр. до н. е. була споруджена гробниця Аргота. Орієнтовно в 130 – 113 рр. до н. е. скіфами в Криму правил Скілур. Влада цього царя простягалася від кордонів Боспорського царства і Херсонеса до Південного Бугу і Нижнього Дніпра. За його правління також існували фортеці Палакій і Хаб. Син Скілура Паллака в 110 – 109 рр. до н. е. виступив в союзі з сарматами-роксоланами в боротьбі проти еллінів Криму і надіслав їм на допомогу війська понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Понтійське військо очолювалось стратігом Діофантом, який завдав поразки кочівникам. У 46 р. до н. е. вони брали участь у боротьбі за боспорський престол сина Мітрідата – Фарнака. У I ст. н. е. боспорський правитель Аспург звів на скіфський престол сина Омпласака – Ходарза. У 60-х рр. I ст. н. е. римський легат провінції Нижня Мезія Тиберій Плавт Сільвіан приходить на допомогу Херсонесу у війні проти скіфів. Боспорські царі Савромат I, Котіс, Савромат II у II ст. н. е. здобували перемоги над скіфами. Рескупоріда III у першій чверті III ст. н. е. проголосив себе царем не тільки Боспору, а й скіфів. Ймовірно Пізньоскіфське царство перебувало в залежності від Боспорського царства. Міста пізніх скіфів споруджувалися за грецьким зразком. Царів також ховали в саркофагах, а не як раніше в курганах. Пізні скіфи займалися землеробством і активно торгували з еллінами, а потім римлянами. У скіфський патеон включили бога Гермеса. Ще одна Скіфія існувала в Добруджі. В кінці III ст. до н. е. на Нижній Дунай приходять бастарни. Припиняють існування скіфські поселення Нижнього Подністров'я і Нижнього Побужжя. Скіфські поселення існують на Нижньому Дніпрі та в Криму. У 70-х рр. III ст. до н. е. на територію Скіфії проникають сармати, тому скіфи були змушені зміститися в район Добруджі і Криму. До II ст. до н. е. сармати займають більшу частину Великої Скіфії. У грецьких джерелах того часу Добруджа називається Скіфією. Скіфи часто здійснювали спільні з сарматами і бастарнами походи проти фракійців. У Добруджі в III ст. до н. е. відбулося змішання скіфів і фракійців. Бастарни починають відігравати активну роль в II ст. до н. е. Сармати починають брати активну участь в етнічних і політичних процесах регіону в I ст. до н. е. Завдяки монетним емісіям відомі імена шести правителів Малої Скіфії – Танусак, Каніт, Саріак, Акросак, Харасп, Айлія. Часом знищення пізньоскіфського царства вважається друга половина III ст. н. е. [Черненко, 1982, с. 3-34; Артамонов, 1974, с. 76-78, 128-138; Андрух, 1995, с. 71-161; Полин, 1992, с. 7-98; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 87-355; Мелюкова, 1979, с. 235-249; Черненко, 1984, с. 3-110; Гуляев, 2005, с. 138-159; Граков, 1971, с. 13-32; 22, с. 225-250; Алексеев, 2003, с. 153-277; Куклина, 1985, с. 137-142; Cunliffe, 2019, р. 48-54, 116-172; Высотская, 2003, с. 38-45; Молев, 2008б, с. 18-20; Зубарь, 2002, с. 272-291; Зубарь, 2003, с. 45-70;

Бруяко, 2017, с. 317-329; Молев, 2008а, с. 132-136; Гребенніков, 2010, с. 20-33; Храпунов, 2007, с. 86-148].

У VI ст. до н. е. у Східній Європі існувало Скіфське царство. На чолі держави перебувало правляче плем'я назване Геродотом царськими скіфами. Царство скіфи називали басілейя, а його складові частини архе. Скіфія складалася з трьох царств, тобто існував традиційний кочівницький поділ на крила і центр. Згідно генеалогічної легенди скіфські племена походили від трьох міфічних прабатьків. Від Арпоксая – авхати, від Ліпоксая – траспії та катіари, від Колаксая – паралати. Область Геррос була номом, де були царські могили. У документі на честь Протогена згадані племена савдаратів та пісамантів. Серед скіфів була значна соціальна диференціація. Найбільш відомі такі поховання як Гостра могила, Баби, Чортомлицький курган, Солоха, Крансокутський та Мелітопольський кургани. Чоловіки-воїни були поховані з розкішним інвентарем. Багаті поховання характерні для знаті, а для простих общинників притаманні прості поховання з невеликим насипом. У скіфському суспільстві були раби, якими ставали захоплені у ході набігів люди з сусідніх народів. У рабство через борги могли потрапити й самі скіфи. Це було кабальне рабство. Раби допомагали жінкам у домашній роботі, а також в землеробстві (як орні селяни) і скотарстві (як пастухи). Бідні скіфи билися пішими. Звичайні громадяни називалися греками гіппоксотами (восьминоги). Еллінізовані скіфи – калліпіди – називалися нащадками прекрасноконних. Були в скіфському суспільстві залежні люди, які мали статус вище ніж у рабів. Це були слуги-товариші, виночерпії, конюхи, царський конвой. По-давньогрецьки ця категорія називалася ферапонтами. Ще однією категорією населення були данники. На початку VI ст. до н. е. скіфи вже відчували еллінський вплив. Анахарсіс вклонився грецьким богам у Кізіці, за що був потім убитий царем Савлом. Пізніше, в V ст. до н. е. Скіл син царя Аріапейта і гречанки бував в Ольвії і вклонявся еллінським богам. За це він був повалений братом Октамасадом і був змушений тікати до Фракії. Під час вторгнення персів в Європейську Скіфію в 514 р. до н.е. згадано три царі, які керували військами. Владу головного царя обмежувала рада царів та збори воїнів. Під час перського вторгнення головним царем був Іданфірс. У разі виникнення невдоволення діяльністю царя влада переходила до його брата. Зазвичай же влада переходила від батька до сина. Влада царя вважалася божественною і санкціонувалася небом. У IV ст. до н. е. Атей об'єднав всю Скіфію під своєю владою. У III ст. до н. е. цар саїв Сайтаферн мав у підпорядкуванні скептухів (князів). Скептухи низького рангу очолювали ополчення, більш високого – очолювали ном. На чолі дружини з важкої кінноти стояв цар. До III ст. до н. е. Скіфське царство розташовувалося від Дону до Дунаю, проте у II ст. до н. е. обмежилось Степовим Кримом. Коли скіфи почали осідати на землю, в II ст. до н. е. у них з'явився флот. Однак ще з III ст. до н. е. скіфи були тісно вплетені в політику еллінських колоній. Сайтаферн з військом приходив під Ольвію. У II ст. до н. е. Пізньоскіфське царство очолювали Скілур та Паллак. Потрібно відзначити, що в Скіфії були частково осілі племена – калліпіди, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби і алазони. Напівосілі племена обробляли пшеницю, ячмінь, часник, боби, цибулю. Нижчою ланкою в соціальній організації скіфів була родина. Родина у скіфів за даними поховань могла налічувати до 50 осіб. Це були розширені родини. На їх існування вказують великі житла. Рядові ж скіфи мали невелику родину, яка могла жити в одній кибитці. Більш високим ланкою був рід. Рід

у кочових іранців був патріархальним. Кілька десятків родів об'єднувалися в племена. Племенами скіфів були: калліпіди, алазони, герри, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, царські скіфи. Геродот згадував про авхатів, катіарів, траспіїв та паралатів. Племена об'єднувалися в провінції, а провінції в басілеї. Басілеї входили до складу Великої Скіфії. Скіфські царі мали право першої ночі. Вони також практикували полігінію. У Аріапейта були сини від гречанки з Істрії, від скіф'янки Опії, від доньки фракійського царя Терея. У Скілура було чи то 50, чи то 80 синів. Царі мали як дружин, так і наложниць. Коли цар помирав разом з ним хоронили і наложниць. Також для скіфів був характерний левірат. Після смерті батька син міг одружитися на дружині батька. Це було пов'язано з необхідністю соціального захисту родини померлого царя. Знать складалася з царів, скептухів (князів) і їх дружин. Нижча ланка аристократії складалася з старійшин. Жінки в скіфському суспільстві на відміну від сарматів і масагетів не мали рівних прав. На жінок покладалася турбота про домашнє господарство. Для скіфів була характерна патрілінійність, тобто ведення спорідненості по батьківській лінії. Пережитки матрілінійності зберігалися у сфері релігії, зокрема в образах жіночих божеств. Домінуючим у скіфів було кочове скотарство. Скіфи жили в повстяних юртах. Влітку скіфи переміщалися на північні окраїни степів. На зиму скіфи йшли до лиманів річок і моря. Для скіфів була характерна приватна власність на худобу. Найбільш численними серед тварин були коні і вівці. З молока кобил скіфи готували кумис і сир. Скіфи полювали на оленів і зайців, а також займалися рибальством. Залізо скіфи добували з болотних руд. Як паливо використовували деревину і кістки. На лісостеповій території з кісток і рогу виготовляли кінську зброю. Існувало ткацтво. Одяг виготовлявся з овечої вовни та конопель. Вже з VIII ст. до н. е. скіфи торгували з еллінами. Елліни продавали свій посуд, а натомість отримували продукти землеробства. Тому Боспорське царство стало житницею для Еллади. Великого поширення в степу і лісостепу отримали ювелірні вироби еллінів. Також у великих обсягах в Скіфію йшло вино. На відміну від еллінів скіфи пили нерозбавлене вино. Також популярністю користувалися оливки та мазі. У великій кількості продавалися раби і продукти скотарства. Раби здобувалися у походах на фіно-угорські, балто-слов'янські, меотські та фракійські племена. Найбільш важкоозброєні скіфи жили в Подонні. Вони билися проти савроматів і фінських племен. Скіфи використовували залізні лускаті панцирі, які вони запозичили ще в VII ст. до н. е. в Передній Азії. Голову захищав шолом. Для озброєних воїнів звичайна шапка-башлик у V – IV ст. до н. е. набуває металевого покриття з пластин-лусочок. Також в комплекс захисного озброєння входив щит. Потрібно відзначити, що найбільш поширеним видом озброєння стали лук і стріли, які використовувалися в дистанційному бою. На озброєнні у скіфів був так званий скіфський лук. Зброєю ближнього бою були акінак і списи. Потрібно відзначити, що скіфи також служили найманцями. Маємо відомості, що у 428 р. до н. е. мітіленці зафрахтували скіфських стрільців на Понті. Кількість скіфських найманців пішло на спад в IV ст. до н. е. Завдяки торгівлі з еллінами зростає багатство скіфських царів. Скіфи також торгували з далекими племенами. Існував торговий шлях зі скіфських степів через землі савроматів на Урал. Скіфи хоча і торгували з еллінами, але так і не прийняли еллінських монет для внутрішнього грошового обігу. Засобом грошового обігу у скіфів були також бронзові наконечники стріл. З кінця VII ст. до н. е. скіфські

стріли поширилися від степів на Фракію і Норік. Скіфські стріли знаходили в пам'ятках кельтської гальштатської культури. Щодо вірувань скіфів, то головними богами були Папай (бог громовержець) і Апі (його небесна дружина). Також була відома богиня Табіті. Богом вод був Фагімасад. Відповідником еллінському Аполлону був Гойтосир, а Афродіті – Аргімаса. Легендарним предком всіх скіфів був Таргітай. Бог війни шанувався в вигляді акинака. Тільки богу війни ставилися вівтарі, де йому приносили тварин у вигляді кривавих жертв. Іншим богам просто приносили жертви. Для скіфів був характерний звичай побратимства. У скіфів були єнареї, які виконували роль жерців. Для скіфів був характерний звіриний стиль в пластиці. Скіфи на думку С. Кулланди говорили на східноіранській мові. А. Іванчик притримується точки зору про південно-західну іранську філіацію скіфів. Близькими за культурою до скіфів були меоти, які відчували сильний скіфський вплив. На схід від скіфів жили савромати. В. Томашек вважав, що інші сусіди скіфів – меланхлени були предками марійців. Л. Єльніцький розміщував меланхленів на Північному Кавказі. П. Третьяков бачив в меланхленів слов'ян і вважав слов'янською юхновську культуру. В. Шрамко локалізував меланхленів на Сіверському Дінці. Меланхлени на думку Б. Гракова займали землі по Дону. На думку деяких вчених тиссагетів та йірків можливо локалізувати в області анан'їнської культури перм'ян. Б. Рибаків локалізувати йірків в районі дяковської культури. С. Рассадін вважав, що тиссагети жили в басейні Дону і були носіями Городецької культури, тобто були предками мордвинів. На думку Б. Гракова неври жили на захід від Дніпра. П. Шафарик локалізувати їх на Нареві і Західному Бузі. М. Артамонов ототожнював з неврами Висоцьку культуру від Ворскли до Південного Бугу. На Дніпровському Лівобережжі в лісостепу жили гелони. Гелон еллінських джерел є Більським городищем на Ворсклі. Будини, на думку Б. Гракова, жили на Воронежському Подонні. П. Шафарик локалізував неврів на Західному Бузі, а гелонів вважав частиною будинів, яких він вважав слов'янами. В. Кобичев вважав, що будини жили в лісах і болотах Полісся. І. Забелін вважав, що будини були фіномовними і локалізував їх від Верхнього Подніпров'я до Ками. А. Удальцов вважав їх балтами. П. Ліберов вважав, що будини жили на Середньому Доні і були фіномовними. І. Кукліна вважала можливою кавказьку локалізацію будинів. Л. Єльніцький вважав, що будини жили на Західному Кавказі. В землі будинів була фортеця Карісок, яку В. Томашек пов'язував з поселенням в землях прикамських пермських народів («кар» – пермськими мовами – «городище»). С. Рассадін локалізував будинів на Дніпровському Лівобережжі. Гелони були споріднені з скіфами, а не з будінами. Деякі вчені припускають, що раніше вони розселилися на Південному Кавказі. Агафірси жили в придунайських землях. Ще у VI ст. до н. е. скіфи здійснювали напади на землі фракійських племен. Будини, неври та меланхлени оскіфілись, перейнявши звіриний стиль, вершницьку ідеологію, скіфську зброю [Артамонов, 1974, с. 68-76, 78-108, 138-144; Рассадін, 2005, с. 76-105, 125-176; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 87-355; Гуляев, 2005, с. 202-328; Граков, 1971, с. 33-151; Райс, 2003; Хазанов, 1975, с. 55-202; Рыбаков, 1979; Cunliffe, 2019, р. 218-322; Кулланда, 2011, с. 9-46].

Висновки. Таким чином, появу скіфів у Східній Європі можна датувати VIII ст. до н. е., коли скіфи вдерлися до земель кіммерійців. Як етнос скіфи формувалися в Центральній Азії. Встановлення їх контактів з еллінами можна

датовати VII ст. до н. е. Експансію скіфів на Балкани і Центральну Європу можна датувати VI – V ст. до н. е. Велика Скіфія мала типовий для кочових конфедерацій поділ на крила і центр. Консолідація скіфів під владою однієї династії датується серединою IV ст. до н. е. Скіфи тиснули на фракійців як в VI – V ст. до н. е., так і у IV ст. до н. е. Скіфські племена також жили в Алфьолді та мали культурний вплив на племена Центральної Європи. Неври, будини, меланхлени, тиссагети, які були балто-слов'янськими і поволжсько-фінськими племенами також відчували сильний скіфський вплив. Час кризи для скіфів настав у III в. до н. е. коли зі сходу їх атакували сармати, а з заходу кельти і фракійці-гети. У III – II ст. до н. е. в Криму з'явилося Пізньоскіфське царство, яке ворогувало з Боспорським царством. У II – III ст. н. е. Пізньоскіфське царство фактично було васалом Боспорського царства. У другій половині III ст. н. е. Пізньоскіфське царство було ліквідовано аланами та готами.

Список використаних джерел та літератури

- Алексеев В. А., 2003. *Хронография Европейской Скифии*, СПб.: Эрмитаж, 417 с.
- Андрух С. И., 1995. *Нижнедунайская Скифия в VI – начале I в. до н. э.*, Запорожье: Запорожский государственный университет, 105 с.
- Артамонов М. И., 1974. *Киммерийцы и скифы (От появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.)*, Л.: Издательство Ленинградского университета, 156 с.
- Бруяко И. В., 2017. Македония и Скифия – история длинной в десятилетие, *Античный мир и археология*, Саратов: Саратовский исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, 317-329.
- Высотская Т. Н., 2003. О времени гибели Позднескифского царства в Крыму, *Проблемы истории, филологии и культуры*, XIII, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 38-45.
- Граков Б. И., 1971. *Скифы. Научно-популярный очерк*, М.: Издательство Московского университета, 170 с.
- Гребенников В., 2010. Пізньоскіфське царство, *Емінак: Науковий цокувартальник*, 1-4 (5), 20-33.
- Гуляев В. И., 2005. *Скифы: расцвет и падение великого царства*, М.: Алетея, 400 с.
- Зубарь В. М., 2002. О характере Позднескифской государственности во II в. до н. э. – первых веках н. э. *Проблемы истории, филологии и культуры*, XII, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 272-291.
- Зубарь В. М., 2003. Некоторые аспекты истории Северо-Западной Таврики в конце VI – на рубеже IV-III вв. до н. э., *Проблемы истории, филологии и культуры*, XIII, Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 45-70.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И., 1983. *Скифия VII – IV вв. до н. э.*, Киев: Институт археологии Украинской ССР, 380 с.
- Куклина И. В., 1985. *Этногеография Скифии по античным источникам*, Л.: Наука ЛО, 208 с.
- Куланда С. В., 2011. Скифы: язык и этнос, *Вестник РГТУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, М.: РГТУ, 9-46.
- Мелюкова А. И., 1979. *Скифия и фракийский мир*, М.: Наука, 256 с.
- Молев Е. А., 2008а. Боспор и скифы от Агаэта до Савмака, *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 4, Нижний Новгород: Нижегородский университет им. Н. И. Лобачевского, 132-136.
- Молев Е. А., 2008б. О скифско-боспорской войне при Перисаде I, *Научные ведомости БелГУ*, № 10 (50), Белгород: Белгородский государственный университет, 17-20.
- Мурзин В. Ю., 1990. *Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса*, К.: Наукова думка, 88 с.
- Полин С. В., 1992. *От Скифии к Сарматии*, Киев: Институт археологии Академия наук Украины, 200, [1] с.

- Райс Т. Т., 2003. *Скіфы. Строители степных пирамид*, М.: Центрполиграф, 156 с.
- Рассадин С. Е., 2005. *Северные соседи Великой Скифии*, Минск: Право и экономика, 264 с.
- Рыбаков Б. А., 1979. *Геродотовы Скифия. Историко-географический анализ*, М.: Наука, 242 с.
- Хазанов А. М., 1975. *Социальная история скифов*, М.: Восточная литература, 336 с.
- Храпунов И. Н., 2007. *Древняя история Крыма*, Симферополь: ДОЛЯ, 272 с.
- Черненко Е. В., 1982. Поход Дария на Скифию *Древности Степной Скифии*, К.: Наукова думка, 3-37.
- Черненко Е. В., 1984. *Скифо-персидская война*, Киев: Наукова думка, 120 с.
- Удодова А. Д., 2018. О начальной истории скифов царских *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*, 4, М.: Московский государственный областной университет, 83-91.
- Cunliffe B., 2019. *The Scythians. Nomad warriors of the steppes*, New York: Oxford University Press, 409 p.

References

- Alekseev V. A., 2003. *Hronografija Evropejskoj Skifii [Chronography of European Scythia]*, SPb., Jermitez, 417 p. [in Russian].
- Andruh S. I., 1995. *Nizhnedunajskaja Skifija v VI – nachale I v. do n. je. [Lower Danube Scythia in VI – I centuries BC]*, Zaporozh'e: Zaporozhskij gosudarstvennyj universitet, 105 p. [in Russian].
- Artamonov M. I., 1974. *Kimmerijcy i skify (Ot pojavlenija na istoricheskoj arene do konca IV v. do n. je.) [Cimmerians and Scythians (from appear on avanscene of history to the end of IV century BC)]*, L.: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 156 p. [in Russian].
- Brujako I. V., 2017. *Makedonija i Skifija – istorija dlinnoj v desjatiletie [Macedonia and Scythia – a decade long history] Antichnyj mir i arheologija*, Saratov: Saratovskij issledovatel'skij gosudarstvennyj universitet imeni N. G. Chernyshevskogo, 317-329. [in Russian].
- Chernenko E. V., 1982. *Pohod Darija na Skifiju [Raid of Darius on Scythia]*, *Drevnosti Steпноj Skifii*, K.: Naukova dumka, 3-37. [in Russian].
- Chernenko E. V., 1984. *Skifo-persidskaja vojna [The Scythian-Persian war]*, K.: Naukova dumka, 120 p. [in Russian].
- Cunliffe B., 2019. *The Scythians. Nomad warriors of the steppes*, New York: Oxford University Press, 409 p. [in English].
- Grakov B. I., 1971. *Skify. Nauchno-populjarnyj ocherk [Scythians. Popular science essay]*, M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 170 p. [in Russian].
- Grebennikov V., 2010. *Pizn'oskifs'ke carstvo [Late Scythian kingdom]*, *Eminak: Naukovij shchokvartal'nik*, № 1-4(5), s20-33. [in Ukrainian].
- Guljaev V. I., 2005. *Skify: rascvet i padenie velikogo carstva [Scythians: emergence and decline of great kingdom]*, M.: Aleteja, 400 p. [in Russian].
- Hazanov A. M., 1975. *Social'naja istorija skifov [Social history of Scythians]*, M.: Vostochnaja literature, 336 p. [in Russian].
- Hrapunov I. N., 2007. *Drevnjaja istorija Kryma [Ancient history of Crimea]*, Simferopol': DOLJa, 272 p. [in Russian].
- Il'inskaja V. A., Terenozhkin A. I., 1983. *Skifija VII – IV vv. do n. je. [Scythia in VII – IV centuries BC]*, K.: Institut arheologii Ukrainskoj SSR, 380 p. [in Russian].
- Kuklina I. V., 1985. *Jetnogeografija Skifii po antichnym istochnikam [Ethnogeography of Scythia according classical sources]*, L.: Nauka LO, 208 p. [in Russian].
- Kullanda S. V., 2011. *Skify: jazyk i jetnos [Scythians: language and ethnos]*, *Vestnik RGGU. Serija: Literaturovedenie. Jazykoznanie. Kul'turologija*, M.: RGGU, 9-46. [in Russian].
- Meljukova A. I., 1979. *Skifija i frakijskij mir [Scythia and Thracian world]*, M.: Nauka, 256 p. [in Russian].
- Molev E. A., 2008a. *Bospor i skify ot Agajeta do Savmaka [Bospor kingdom and Scythians from Agaeth to saumak]*, *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*, 4, Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij universitet im. N. I. Lobachevskogo, 132-136. [in Russian].

- Molev E. A., 2008b. O skifsko-bosporskoj vojne pri Perisade I [About Scythian-Bosporian war at time of Perisad I], *Nauchnye vedomosti BelGU, № 10 (50)*, Belgorod: Belgorodskij gosudarstvennyj universitet, 17-20. [in Russian].
- Murzin V. Ju., 1990. *Proishozhdenie skifov: osnovnye jetapy formirovanija skifskogo jetnosa* [Genesis of Scythians: main stages of formation of Scythian ethnos], K.: Naukova dumka, 88 p. [in Russian].
- Polin S. V., 1992. *Ot Skifii k Sarmatii* [From Scythia to Sarmatia], K.: Institut arheologii Akademija nauk Ukrainy, 200, [1] p. [in Russian].
- Rajs T. T., 2003. *Skify. Stroiteli stepnyh pyramid* [Scythians. Builders of steppe kurgans], M.: Centrpoligraf, 156 p. [in Russian].
- Rassadin S. E., 2005. *Severnye sosedi Velikoj Skifii* [Northern neighbours of Great Scythia], Minsk: Pravo i jekonomika, 264 p. [in Russian].
- Rybakov B. A., 1979. *Gerodotova Skifija. Istoriko-geograficheskij analiz* [Herodotus Scythia. Historical-Geographical analysis], M.: Nauka, 242 p. [in Russian].
- Udodova A. D., 2018. O nachal'noj istorii skifov carskih [About early history of Royal Scythians] *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Istorija i politicheskie nauki*, 4, M.: Moskovskij gosudarstvennyj oblastnoy universitet, 83-91. [in Russian].
- Vysotskaja T. N., 2003. O vremeni gibeli Pozdneskifskogo carstva v Krymu [About the time of the decline of the Late Scythian kingdom in the Crimea] *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XIII*, Magnitogorsk, Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 38-45. [in Russian].
- Zubar' V. M., 2002. O haraktere Pozdneskifskoj gosudarstvennosti vo II v. do n. je. – pervyh vekah n. je. [On the nature of the Late Scythian statehood in the II century. BC NS. – the first centuries A.D. NS.], *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XII*, Magnitogorsk: Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 272-291. [in Russian].
- Zubar' V. M., 2003. Nekotorye aspekty istorii Severo-Zapadnoj Tavriki v konce VI – na rubezhe IV-III vv. do n. je. [Some aspects of history of North-Western Taurica in the end of VI – on the edge of IV-III centuries BC], *Problemy istorii, filologii i kul'tury, XIII*, Magnitogorsk: Magnitogorskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet im. G. I. Nosova, 45-70. [in Russian].

SCYTHIANS IN EUROPE

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History and Archeology,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. This article is about the history of the European Scythians. The article examines the history of the Scythians in Eastern and Central Europe. The appearance of the Scythians in Eastern Europe can be dated back to the VIII century BC, when the Scythians invaded the lands of the Cimmerians. As an ethnos, the Scythians were formed in Central Asia. Establishing contacts with the Hellenes can be dated back to the VII century BC. The expansion of the Scythians to the Balkans and Central Europe can be dated back to the VI – V centuries BC. Greater Scythia had a division into wings and a center, typical for nomadic confederations. The consolidation of the Scythians under the rule of one dynasty dates back to the middle of the IV century BC. The Scythians put pressure on the Thracians in the VI – V centuries BC and IV century BC. Scythian tribes also lived in Alfjold and had a cultural influence on the tribes of Central Europe. Nevras, Boudins, Melanchlens, Tissagets who were Balto-Slavic and Volga-Finnish tribes also experienced a strong Scythian influence. The time of crisis for the Scythians was the III century BC. That is, when the Sarmatians attacked them from the east, and the Celts and Thracians-Getae from the west. In the III – II centuries BC the late Scythian kingdom appeared in the Crimea, which was at enmity with the Bosporus kingdom. In the II – III centuries AD the Late Scythian kingdom was actually a vassal of the Bosporus kingdom. In the second half of the 3rd century AD the Late Scythian kingdom was liquidated by the Alans and Goths.

Key words: Great Scythia, Late Scythian kingdom, Scythians, Cimmerians, Greeks, Persians, Thracians, Bosporus kingdom.